

О.Кул, О.Б.Кульчинський *

ПІДПОРЯДКУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ МОСКВИ: ЗАГАДКИ МОСКОВСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА ДО ТУРЕЧЧИНИ 1686 р. У СВІТЛІ ОСМАНСЬКИХ ДЖЕРЕЛ **

Розглядаються завдання московського посольства в Едірне 1686 р., що вможливили приєднання Київської митрополії до Московського патріархату наприкінці XVII ст. Уперше залучено досі невідомі в історіографії турецькі джерела, у тому числі офіційний реєстр справ Османської імперії за 1686 р., літописну «Історію Силагдара», а також фрагмент хронікального італомовного «Звіту з Константинополя». Аналіз нових матеріалів засвідчує, що вони цілкомито суперечать російським першоджерелам до церковного питання. Основна відмінність полягає в тому, що, обширно торкаючись завдань московського посольства, вони аж ніяк не засвідчують причетності цієї місії до справи Київської митрополії. Це ставить під сумнів усталений в історичній літературі опис перебігу посольства 1686 р. та самого процесу відпадиння Київської митрополії від Константинопольської патріархії.

Ключові слова: Київська митрополія, Османська держава, Москва, посольство, Константинопольський патріархат, джерела, суперечності.

Наприкінці XVII ст. Московська держава завдяки приєднанню Лівобережної України розпочала експансію у Причорномор'ї. Упродовж 1676–1681 рр. відбулася її перша війна з Османською імперією, але Бахчисарайський мир 1681 р. не приніс їй бажаних результатів¹. Згодом Московське царство, приєднавшись до Священної ліги – військового союзу Австрії, Венеції та Польщі проти Турецької імперії – 1695 р. оволоділо турецькими та кримськими фортецями на Таванській переправі, а 1696 р. захопило фортецю Азак (Азов), здобувши доступ до Чорного моря². Водночас Османська держава після війни зі Священною лігою в 1683–1699 рр. втратила: Угорщину, Трансильванію, Поділля, частину Правобережної України³. У цій ситуації приєднання 1686 р. Київської митрополії Константинопольського патріархату до Московського відповідало задачам російського просування у Причорномор'я, розриваючи тісні еклезіастичні зв'язки між Україною та Османською імперією у другій половині XVII ст.⁴

* Кул Омер – кандидат історичних наук, доцент, доцент інституту тюркологічних студій Стамбульського університету; e-mail: kulomer@hotmail.com

Кульчинський Олесь Боданович – кандидат філологічних наук, аспірант інституту тюркологічних студій Стамбульського університету; e-mail: kulchynskyu@gmail.com

** Автори висловлюють вдячність керівникові центру досліджень цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАНУ кандидатів історичних наук О.Галенку за цінні поради у процесі підготовки цього матеріалу до друку.

¹ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Кн.3. – Т.XIV. – Санкт-Петербург, 1896. – С.823–856; Kurat A.N. Rusya Tarihi. – Ankara, 2014. – S.250–252.

² Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Кн.3. – Т.XIV. – С.980–986, 1145–1160; Kurat A.N. Rusya Tarihi. – S.252, 272–283.

³ Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi. – C.III/2. – Ankara, 2011. – S.532–536.

⁴ Вагу церковного чинника у взаємовідносинах Гетьманщини з Османською імперією можна простежити в низці історичних публікацій на основі окремих свідчень про контакти між

Поданий аспект спонукає до розгляду справи поглинення Київської митрополії Московською патріархією в контексті османсько-українсько-московських взаємин через залучення турецьких і західноєвропейських першоджерел, які досі не вводилися в науковий обіг. Пласт турецької архівної документації й тогочасних хронік дозволяє зосередити історичні пошуки у вузькій площині – на аналізі вагомих подій, пов'язаних із церковним життям гетьманської України, участі в них османської верхівки. Таку можливість передусім надає документація дивану (державної ради) Османської імперії, де скрупульозно занотовувалися всі верховні розпорядження щодо різних аспектів державного життя. Оскільки від'єднання Київської митрополії від Константинопольської патріархії здійснювалося за посередництва московського посольства 1686 р. до Едірне, інформація про це мала неодмінно потрапити в офіційні реєстри. Натомість її відсутність може вказувати на нез'ясованість обставин передачі митрополії Москві та спотворення донині відомого опису цього процесу. До нашого часу канцелярські записи дивану саме за 1686 р. дійшли у формі «зошита скарг» (османотур. «şikayet defteri»). Отже ми залучили османські документи для перевірки відомих на сьогодні обставин відділення Київської митрополії від Константинопольської патріархії. Увагу зосереджено на московському посольстві 1686 р. в Едірне.

Усталений в історіографії опис московського посольства 1686 р.

Передача Київської митрополії відбулася у червні 1686 р., коли патріарх Діонісій IV, згідно з рішенням собору архієреїв грецької церкви, видав грамоти гетьманові І.Самойловичу та українським вірянам про те, що поступається митрополією московському патріархові. Собор також визнав київським митрополитом Гедеона (Святополка-Четвертинського), якого 1685 р. в неканонічний спосіб висвятив у цей сан московський патріарх Йоаким⁵.

Утім згадані події відомі за обмеженою кількістю джерел⁶. Основне з них – рукописний збірник «Икона, или изображение великие соборные церкви

константинопольськими патріархами та українським духовництвом і козацькою верхівкою (див: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.IX. – К., 1991. – С.18; *Дашкевич Я.* Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // *Хроніка*-2000. – К., 2014. – С.4–14; *Гурбик А.* Дипломатична місія А.Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату // Там само. – С.216–252; *Флоря Б.Н.* Митрополит Иосиф (Тукальский) и судьбы православия в Восточной Европе в XVII в. // *Вестник церковной истории*. – 2009. – №1/2. – С.123–147; *Луняк Ю.* Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні за свідченнями французького дипломата Де ла Круа // *Січеславський альманах*. – 2011. – №6. – С.5–16; *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // *Архив Юго-Западной России*. – Т.V. – К., 1872. – С.64–64, 68, 127–128).

⁵ *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.115–129, 142–143.

⁶ *Шевченко О.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові наприкінці XVII ст. // *Український історичний журнал*. – 1994. – №1. – С.54–61. Літературу з питання див.: *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви: У 2 т. – Т.2. – Нью-Йорк; К., 1990; *Сринюк Р.* Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії 1685–86 // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. – Мюнхен, 1988/1989. – С.732–750; *Лурье В.* Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – Москва, 2010. – С.173–227; *Огієнко І.* Приєднання церкви української до московської 1686-го року. – Вінніпег, 1948; *Його ж.* Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – Вінніпег, 1982; *Його ж.* Ідеологія української церкви. – Холм, 1944; *Крупницький Б.* Гетьмани і православна церква в

всероссийской и всех северных стран патриарша престола приключившихся дел в разные времена и лет»⁷. У 1872 р. цей документ видрукувано в багатотомному археографічному виданні⁸, де з'явилося й відповідне дослідження професора Київської духовної академії С.Терновського, котрий, окрім «Иконы...», послуговувався 14-м томом «Історії Росії з найдавніших часів» С.Соловйова⁹. Цей російський історик, описуючи події 1686 р., використовував збірник №4 Синодальної бібліотеки Московського патріархату¹⁰. Отже дослідження подій 1686 р. з перспективи XIX ст. спиралося по суті на два першоджерела: «Икону...» та збірник Синодальної бібліотеки.

Головне місце в історії з Київською митрополією, починаючи з праць С.Терновського та С.Соловйова, відводилося московському посольству на чолі з дяком Нікітою Алексеевим до Едірне 1686 р. Після неканонічного висвячення в київські митрополити Гедеона (Святополка-Четвертинського) посланець мав доставити константинопольському патріархові Якову грамоти від московських царів і патріарха Йоакима з проханням визнати в новому сані Гедеона та передати Київську митрополію Москві. Дорогою до дяка Н.Алексеева пристав представник І.Самойловича – козацький полковник Іван Лисиця. Навесні 1686 р. посли прибули до резиденції султана Мегмеда IV – міста Едірне. С.Соловйов зазначає, що Н.Алексеев водночас мав завдання поскаржитися на «переманювання» османцями людей із лівого берега Дніпра на правий¹¹.

Бажаючи владнати справу Київської митрополії таємно від Порти, московський дяк зустрічався в Едірне з ерусалимським патріархом Досифеем Нотарією. Він просить останнього перекопати константинопольського патріарха Діонісія, який у березні 1686 р. заступив свого попередника Якова, передати митрополію, утім безрезультатно. Н.Алексеев почав перемовини й з Діонісієм. Нічого не домогшись від патріархів, дяк звернувся до великого візира (сadır-азама) та, усупереч секретності справи, попросив того вплинути на першоієрархів. За твердженням С.Терновського й С.Соловйова, османський сановник виконав це прохання. Патріарх Досифей змінив свою позицію та отримав від московського посланця 200 золотих¹².

Далі дяк зустрівся з Діонісієм, який саме прибув до султанської резиденції в Едірне для затвердження у сані патріарха. Той пообіцяв передати митрополію щойно повернеться до Стамбула та отримає на це згоду архієрейського собору. У червні Н.Алексеев одержав від патріарха грамоти, що підтверджували

Українській державі XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк, 1954; *Удод Г.* Приєднання української церкви до Московського патріархату 1686. – Вінніпер, 1972; *Kohut Z.* The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy in the Hetmanate (1654–1780 s) // *Harvard Ukrainian Studies* – Vol.14. – №3/4. – Harvard, 1990. – Р.364–376.

⁷ *Шевченко О.* Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові наприкінці XVII ст. Також див.: Предисловие // *Архив Юго-Западной России*. – Т.V. – С.I–XI.

⁸ Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.) // Там же.

⁹ *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.141–145.

¹⁰ *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.3 – Т.XIV. – С.1002.

¹¹ *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.132–134; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.3 – Т.XIV. – С.1000.

¹² *Терновский С.* Исследование о подчинении... – С.142–144; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Кн.3 – Т.XIV. – С.1000–1002.

зміни у статусі митрополії, та вручив йому від московських царів 200 золотих монет і соболіні шкурки. Після цього посольство повернулося до Москви¹³.

В історичній літературі усталилася версія, що великий візир погодився на таке вирішення церковного питання задля збереження миру з Московією, підписаного 1681 р.¹⁴ На той час Османська імперія три роки як воювала зі Священною лігою, тож конче бажала запобігти загрозі з півночі. Утім відразу після передачі митрополії, восени 1686 р., московське військо отримало наказ рушити на Крим¹⁵. Сама місія Н.Алексеева мала місце, коли Москва підписувала «Вічний мир» із Річчю Посполитою (21 квітня 1686 р.), приєднуючись до Священної ліги¹⁶.

Факт, що османська верхівка перед загрозою війни відмовилася від впливу на церковно-політичне життя в Україні, викликає обґрунтовані сумніви. Вони знаходять підтвердження вже у самому московському звіті про посольство Н.Алексеева: адже бажаючи владнати церковну справу потай від Порти, той нібито саме завдяки їй і досягає мети. Підозри щодо такого усталеного опису подій 1686 р. підтверджують і османські джерела¹⁷.

Згадки про московське посольство 1686 р. в османських документах і літописах

У Національному архіві Туреччини (Стамбул) відсутні основні протоколи засідань дивану Османської імперії за 1686 р. Але секретарі держради з 1649 р. вели також важливі записи у формі «зошитів скарг» («шикает дефтерлері», османотур. «şikayet defterleri»), до яких заносилися султанські накази, видані за рішеннями дивану щодо різноманітних скарг¹⁸. Зберігся один із таких реєстрів, котрий за мусульманським календарем охоплював період від початку місяця джумадеульахіре¹⁹ 1097 року гіджри (кінець квітня 1686 р.) до 22 зильгідже²⁰ 1098 р.г. (29 жовтня 1687 р.) (далі в тексті – «Шикает дефтері 1097–1098 рр.»). Оскільки цей реєстр вівся у складний для османців період війни зі Священною лігою, до нього потрапило й чимало важливої державної

¹³ Терновський С. Исследование о подчинении... – С.142–144.

¹⁴ Там же. – С.145.

¹⁵ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.ХІV. – С.983–986.

¹⁶ Там же. – С.1004.

¹⁷ На суперечливість відомого опису підпорядкування Київської митрополії Москві 1686 р. у праці С.Терновського вже звертав увагу російський історик В.Лурье. Проте його аналіз церковних подій 1686 р. насамперед стосувався передруків «Ікони...» у т.V «АЮЗР». Він зазначав, що ніде в документах безпосередньо не йдеться про передачу Київської митрополії Московській патріархії з боку константинопольського патріарха. Отож історик піддав сумніву сам факт її відпадиння від Константинополя. Щодо московського посольства 1686 р В.Лурье зауважував відсутність у його складі високих церковних чинів. Оскільки ж місію очолював державний функціонер дяк Н.Алексеев, це можна розцінювати як намір Москви чинити тиск на східних патріархів. Спостереження В.Лурье засвідчують суперечливість усталеного опису підпорядкування Київської митрополії Москві (див.: Лурье В. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. – С.173–227).

¹⁸ Див.: Aktaş N. Atik Şikâyet Defteri // Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – С.IV. – İstanbul, 1991. – С.68.

¹⁹ Шостий місяць ісламського місячного календаря османотурецькою мовою.

²⁰ Останній місяць ісламського місячного календаря османотурецькою мовою.

інформації, що мала б міститися у протоколах дивану²¹. Так, на сторінках «Шикает дефтері 1097–1098 рр.» знаходимо й розлогі відомості, що стосуються посольства Н.Алексеева та І.Лисиці (див. додаток).

Проте, на відміну від московських джерел, канцелярський документ анітрохи не зачіпає церковних питань, при цьому на двох аркушах висвітлюються інші аспекти місії. Султанські рескрипти повторюють одну з умов Бахчисарайського миру, що закріплювала безперешкодне пересування мешканців Лівобережжя в османських володіннях із метою риболовлі, добування солі та мисливства²²; дають дозвіл на звільнення з перебування в неволі у стамбульського адміралтейства українських і російських бранців; затверджують повернення послів на Батьківщину (див. додаток).

Зокрема в наказах ідеться, що прибулу від гетьмана «поткал-козаків» (в іншому місці – «барабаш») до двору султана людину потрібно допровадити на острів «Поткал» (Запоріжжя)²³. Допроводити її з рештою османських адміністраторів має й «гетьман України Яні» – грецька форма імені «Іван», що можна пояснити грекомовним середовищем як Константинопольського патріархату, так і драгоманів. Під іменем «Яні» в історію XVII ст. ввійшов наказний гетьман Правобережжя Іван Драгинич. Проте з 1683 р. він не фігурував на адміністративних посадах у підпорядкованій османцям частині України²⁴. Очевидно тут йшлося про самого гетьмана «барабаш» і «поткал-козаків» І.Самойловича, від якого до Едірне прибув посланець?

Між тим, І.Самойлович того самого 1686 р. виступав проти укладення Москвою «Вічного миру» з Річчю Посполитою та її походу на Крим 1687 р. Його син Григорій очолив старшину, яка не погоджувалася з антитурецькою політикою Москви²⁵. Підтверджена й таємна дипломатія гетьмана з Кримським ханством²⁶.

Нелогічно, утім, щоб османці видавали розпорядження гетьманові, від якого прибув посол. Хоча директива могла бути номінальною та відображати прагнення Порти бачити підпорядкованим їй лівобережного регіментаря. У цьому контексті «книга скарг» може засвідчувати невідомі зв'язки між турками та лівобережною старшиною, отже знову суперечити російським джерелам про передачу Київської митрополії.

Ще більше суперечить відомим матеріалам щодо подій 1686 р. одна з османських хронік, в якій оповідалося про московське посольство – «Історія

²¹ Demir M. 1686–1687 (h.1097–1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İstanbul, 2010. – S.III.

²² Пор.: Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. – Одесса, 1850. – С.143–144.

²³ Щодо османських назв козацтва існує чимало тлумачень. Очевидно, що у «Шикает дефтері 1097–1098 рр.» «барабаш» та «поткал-козаків» ототожнюються. Між тим, ще з твору Евлія Челебі відомо, що Запорізьку Січ османці іменували як область (у реєстрі «ada» – тур. «острів») «буткалі»/«поткалі». Немає сумніву, що в документі йдеться про Запоріжжя (див.: *Эвлия Челеби. Книга путешествия: Земли Молдавии и Украины.* – Вып.1. – Москва, 1961. – С.209–214).

²⁴ Чухліб Т. Козаки і монархи. – К., 2009. – С.312.

²⁵ Див.: *Станіславський В. «Статті» Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вып.1. – К., 2000. – С.348–385; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960. – С.23–31.

²⁶ Чухліб Т. Козаки і монархи. – С.361.

Силагдара». Твір належав перу Силагдара Фіндіклі Мегмеда Агі (1658–1726/1727 рр.)²⁷, котрий із 1676 р. описував події, свідком яких він був²⁸. У першій частині свого літопису – «Продовження підсумку» («Зейл-і Фезлеке», «Zeyl-i Fezleke») ²⁹ хроніст під 1097 р.г. (1686 р.) умістив текст «Прихід московського посла», де описувалася аудієнція Н.Алексеева в падишага Мегмеда IV:

«Згаданого місяця (джемазіульеввеля³⁰) двадцятого дня (14 квітня 1686 р. – *Авт.*) в неділю московського посла запрошено до дивану падишага та влаштовано прийом; після того, як нагородженого його халатом, він у залі аудієнції обличчя проволік по землі; мовив він зміст свого листа: молитва за падишага, і наша³¹ дружба з високою державою, як і досі, у силі, та що торгівці з його сторони прибувають безпечно живі-здорові, і підданці [царські] не зазнають насилля, народ татар під контролем, [тож] нашого посла хай, не затримуючи, відішлють [назад], і в Терсане-і Амїре³² утримуваних сорок за іменами московитів із козаками без викупу-плати звільнять, на кримському кордоні соляне родовище нам передадуть, і посла нашого відішлють до Стамбула; після того, як, він, зустрівшись із нашим благодійником патріархом-ефенді³³, нашу посвяту Богові йому звістить, хай за нас помолиться, прийшовши до церкви біля воріт Фенера³⁴. Його величність падишаг усміхнувся, мовивши: “Бач, що мій ефенді малий кафір³⁵ написав?”. Згодився на всі прохання мій покровитель, тільки велів їм: щоби від пожадання соляного родовища відмовилися; як потрібно буде, без ватаг, без оруддя війни прийдуть, сорт [солі], який забажають, за поточною ціною буде, назад підуть; таким трибом написано відповідь на його [посла] лист, той через Чорне море шляхом на Крим вирушив у свій край»³⁶.

²⁷ Силагдар Мегмед Ага (1658–1726/1727 рр.) перебував на адміністративно-військових посадах при османському дворі. Після інтронізації Агмеда III 1703 р. менше року обіймав уряд силагдара (османотур. «silahdar» – «зброносець»), одного з двох головних султанських пажів («іч-оглан»), який невідлучно перебував при володареві. Тому й увійшов в історію під іменем Силагдара. Після смерті хроніста його літопис підлягав забуттю як такий, що не узгоджується з офіційними канонами. Це важливе джерело вперше побачило світ лише 1928 р. «Історія Силагдара» – умовна назва двох різних творів. Перший – «Продовження підсумку» – охоплював події 1654–1695 рр. (автор писав цю хроніку як продовження «Підсумку» Кятіба Челебі). Другий – «Книга-прохання допомоги в Аллага» – обіймав період 1695–1721 рр. Очевидно, що «Історією Силагдара» послуговувалися інші османські літописці. Про Силагдара див.: *Karaçay Türkal M. Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa'nın Hayatı ve Eserleri* (1658/1726–27) // *Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*. – S.1. – 2013. – S.28–50.

²⁸ Ibid.

²⁹ Див. прим.27.

³⁰ П'ятий місяць ісламського місячного календаря османотурецькою мовою.

³¹ Уживаючи займенники «наш», «нас» автор переказував повідомлення московських царів у формі, як його зачитував посол: від першої особи множини.

³² Османське адміралтейство, що розташовувалося у Стамбулі, на березі бухти Золотий Ріг.

³³ Ефенді – пан.

³⁴ Фенер (або Фанар; гр. «Φανάρι» – «світильник») – район в європейській частині Стамбула, де з кінця XVI ст. перебуває резиденція константинопольського патріарха. Ця назва часто вживається на позначення самої патріархії.

³⁵ З огляду на ймовірну похибку в тексті зазначеного видання, можливий інший переклад: «п'яний кафір». Також «кафір» – той, хто не відає істини; той, хто не вірить в існування єдиного Бога (див.: *Devellioğlu F. Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*. – Ankara, 2000. – S.1012).

³⁶ *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi*: 2 cilt. – С.П (1090–1106). – İstanbul, 1928. – S.238.

Опис поведінки султана, слова посла щодо виконання умов османсько-московського миру (про це йдеться і у «Шикает дефтері 1097–1098 pp.») переконують: хроніст був ознайомлений із діяльністю посольства Н.Алексеева. Фрагмент дає нам і дату аудієнції дяка – 14 квітня 1686 р.

Один із важливих нюансів повідомлення – іронія Мегмеда IV щодо Московської держави, яка демонструє: османці аж ніяк не поспішали чимось їй поступатися. Це засвідчує й розпорядження султана наприкінці аудієнції. Видавши московській стороні сорок невольників – радше символічний жест, аніж поступка – він відмовив Москві в користуванні соляними покладами. Накази султана та повідомлення посла за змістом узгоджуються й із записами «Шикает дефтері 1097–1098 pp.».

У поданому тексті Силагдар також не згадував ані про особливі прохання посла щодо церковних справ, ані про тодішнього великого візира Сари Сулейман-пашу³⁷, до якого звертався Н.Алексеев згідно з російськими істориками XIX ст. Натомість у попередньому фрагменті він розповідав, що в березні 1686 р. візира призначено командувачем на західному фронті³⁸. 19 квітня той вирушив до Белграда³⁹. Весь період із середини березня до цієї дати султанський сановник був зайнятий підготовкою до воєнного походу⁴⁰. Чи вистачало йому часу заглиблюватися у справи московського посольства? Питання потребує вивчення.

Відомо також, що Діонісія IV Серогланіса було обрано патріархом у березні 1686 р.⁴¹ Згідно з С.Терновським, на момент зустрічі послів із патріархом він прибув до Едірне для затвердження у цьому сані султаном⁴². У реєстрах османського дивану, де велися записи щодо церковних справ («piskoposluk defterleri»)⁴³, зберігся запис про скасування «пешкешу»⁴⁴ для

³⁷ Один із головних фігурантів у справі передачі Київської митрополії – Сари Сулейман-паша (1627–1687 pp.) – доволі суперечлива постать турецької історії. За правління султана Мегмеда IV він зробив стрімку кар'єру від палацового кухара-кондитера до великого візира. На цьому уряді він пробув зі грудня 1685 до кінця вересня 1687 pp. Коли у вересні 1687 р. військо, що ним командував візир, зазнало поразки від австрійців у битві під Могачем, спалахнув бунт. У жовтні 1687 р. пашу стратили. Силагдар характеризував його як жадібну та хитру людину (див.: *Silahdar Findıklı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi.* – S.294–295). Водночас Й.Гаммер-Пургшталь, описуючи врядування великого візира, засвідчував, що той умів спритно маневрувати у плетиві інтриг османського двору та на міжнародній арені (див.: *Hammer-Purgstall J. Büyük Osmanlı Tarihi.* – C.VI. – İstanbul, 1994. – S.427–452).

³⁸ *Silahdar Findıklı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi.* – S.236.

³⁹ Ibid. – S.236, 249. Щодо дати відбуття візира до Белграда див. також: *Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi.* – C.III/1. – Ankara, 2011. – S.470; *Raşit M. Tarih-i Raşit*, VI c. – C.I. – İstanbul, 1865. – S.490.

⁴⁰ *Silahdar Findıklı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi.* – S.236–237.

⁴¹ Див.: Дионисий IV Серогланиц // Православная энциклопедия. – Т.XV. – Москва, 2007. – С.305–307.

⁴² *Соловьёв С.М. История России с древнейших времён.* – Т.XIV. – С.1001; *Терновский С. Исследование о подчинении...* – С.142.

⁴³ Див.: *Osmanlı Arşivi Rehberi.* – İstanbul, 2010. – S.216–217, 337.

⁴⁴ Пешкеш – церемоніальний подарунок або певна грошова сума, яку османський посадовець підносив вищому сановнику. Кожен із константинопольських патріархів із 1466 по 1686 pp. виплачував пешкеш султанові, щоб отримати від нього брат – грамоту, яка затверджувала можновладдя на уряді чи у церковному сані (див.: *Bayraktar Tellan E. The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire: PhD Diss.* – Ankara, 2011. – P.20, 37; *Pakalın M.Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü: 3 cilt.* – C.2. – S.772–773).

патріарха, датований саме 17 квітня 1686 р.⁴⁵ Отже якраз на час візиту Н.Алексеева патріарх отримав привілеї від османців, і навряд чи міг долучатися до якихось міжнародних інтриг, однією з яких була й справа Київської митрополії.

Зрештою османські джерела ставлять запитання щодо самої зустрічі московського дяка з патріархами Досифеєм та Діонісієм. Якщо вони справді відбулися, то в першій половині квітня до аудієнції у султана. Проте з «Історії Силагдара» зрозуміло, що посол просив дозволу зустрітися лише з Діонісієм, і не в Едірне, а у Стамбулі після 14 квітня. Окрім того, просив не великого візира, а безпосередньо – султана.

Свідчення «Звіту з Константинополя»

Узгоджуються з турецькими джерелами та не менш суперечать відомій версії про московське посольство свідчення австрійця Йозефа Гаммер-Пургшталля, котрий у своїй праці «Історія Османської імперії» зазначав про приїзд Н.Алексеева 1686 р.: «У відповідь на місію до Росії останнього чавуша⁴⁶, прибув російський посланець у супроводі почту з дванадцяти осіб: він запропонував поновити капітуляцію, за умови, що вони (росіяни – *Авт.*) мусили б відійти з земель під Києвом, та взяв дозвіл на відбудову грецької церкви»⁴⁷. У двох примітках автор подавав джерело інформації: укладений італійською мовою «Звіт із Константинополя» («*Relazione di Costantinopoli*»), цитуючи його:

«І трапилося таке, що прийшов посланець московський з 12 особами: претендував на фортецю, яка перебувала неподалік Києва у володінні турок, і на це отримав підтвердження капітуляції. Травня 1686. Cod. 884 p.501. d.

Представник московський отримав усякі почесті та задоволення, і побачив, що французи домоглися реставрації церкви, тому греки попросили московитів умовити Порту відбудувати одну церкву з тих, які були спалені багато років тому, і в такий спосіб греки одержали дозвіл на реставрацію своєї церкви Святого Іоанна в Константинополі поряд із портом Балата, розташованій неподалік від моря; крім того Висока Порта дарувала московитам частину України, щоби нею користувалися козаки від Москви до Умані. Cod. 884. 1686 p. 562 und 564»⁴⁸.

⁴⁵ Упродовж століть пешкеш для константинопольських патріархів сягнув розміру 1 млн акче. Із моменту зазначеної дати першоієрархи зобов'язувалися щоденно доставляти 100 окка (міра ваги, яка дорівнювала 1,282 кг) м'яса для палацової гвардії султана. Це мало обходитися їм у 399 996 акче, тобто значно меншу суму, ніж досі (див.: *Bayraktar Tellan E. The Patriarch...* – P.164).

⁴⁶ Чавуш, чауш – повноважний посланець.

⁴⁷ Перекладено на основі зіставлень турецького та оригінального видання праці Й.Гаммер-Пургшталля, де в поданому фрагменті існують незначні відмінності (див.: *Hammer-Purgstall J. Geschichte des osmanischen Reiches.* – T.VI. – Pest, 1830. – S.464; *Idem. Büyük Osmanlı Tarihi.* – C.VI. – İstanbul, 1994. – S.426).

⁴⁸ *Hammer-Purgstall J. Geschichte...* – S.464.

Отже з фрагменту випливає, що московське посольство перебувало в Едірне з метою підтвердити умови Бахчисарайського миру 1681 р. Коментар та вказана примітка оригінального німецького тексту Й.Гаммер-Пургшталля доволі заплутані, однак – завдяки турецькому тлумаченню – з тексту зрозуміло, що османці погодилися на підтвердження бахчисарайських положень та відбудову церкви Св. Іоанна Предтечі (Продрома), поставивши росіянам вимогу відступити від земель біля Києва. Московське посольство, справді, добилося реставрації цього храму в Балаті, про що згадував і С.Соловйов⁴⁹. Але, як зрозуміло зі «Звіту з Константинополя», його укладачам не було нічого відомо про передачу Київської митрополії⁵⁰.

Й.Гаммер-Пургшталь розкриває вагомий нюанс. За підтвердження мирної угоди османці вимагали від Москви звільнення територій поблизу Києва. Австрійський історик слідом за Силагдаром та «книгою скарг» також свідчив про їхнє небажання йти на поступки Московському царству. На користь саме такої позиції Високої Порти говорила і її політика переманювання мешканців лівого берега Дніпра на Правобережжя після Бахчисарайського миру 1681 р. Вона очевидно суперечила його умовам, проте мала місце до османсько-московської війни 1686–1700 рр.⁵¹ Зафіксовані у «Шикает дефтері 1097–1098 рр.» привілеї османців тим, хто мав намір перебувати в їхні володіння з Лівобережжя, також засвідчують їхню непоступливість Московії станом на 1686 р.

Отже «Звіт із Константинополя» доповнює османські джерела, підкріплює висвітлення в них перемовин Порти з Москвою та слідом за ними нічого не згадує про церковні справи посольства Н.Алексеева. Важливо й те, що цитований фрагмент подає незафіксований у російських джерелах склад посольства – дванадцятро осіб. Очевидно, що відомості «Звіту з Константинополя» узгоджуються з османськими. Таким чином, два турецьких джерела та одне західноєвропейське, узгоджуючись між собою, розходяться з донині відомим описом московської місії 1686 р. Це наштовхує на думку: передача Київської митрополії в підпорядкування Московського патріархату відбулася за до кінця нез'ясованих обставин, в іншій формі, аніж було досі відомо.

Нові джерела щодо діяльності посольської місії Москви в Едірне 1686 р. як важливої складової у справі підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії засвідчують суттєві розбіжності з усталеним нині трактуванням. При цьому самі ці матеріали, різні за походженням,

⁴⁹ Див.: Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.IV. – С.1002; Karaca Z. İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri. – İstanbul, 2006. – S.107.

⁵⁰ Із праці Й.Гаммер-Пургшталля також відомо, що в той самий період візирювання Сари Сулеймана-паша до Високої Порти «прийшли козацькі посланці з листами та дарунками, було їм надано прийом у султана, почастовано та обдаровано каптанами» (див.: Hammer-Purgstall J. Büyük Osmanlı Tarihi... – С.VI. – S.428–429).

⁵¹ Чухліб Т. Козаки і монархи. – С.303–313.

не суперечать одне одному. Основна відмінність із російськими полягає в тому, що вони цілковито оминають увагою церковну подію, яка мала б лежати в основі діяльності московського посольства. Натомість їх інформацію зосереджено на фактах, про які майже нічого немає в російських джерелах. Повідомлення предметно торкаються умов Бахчисарайського миру 1686 р. та його поновлення, претензій Московії на соляні поклади поблизу Криму, переселення мешканців із Лівобережжя Дніпра у володіння османців, звільнення російських та українських полонянників, відбудови церкви Св. Іоанна Предтечі в Балаті тощо. Також, усупереч усталеним в історичній літературі наративам С.Терновського та С.Соловйова, «Шикает дефтері 1097–1098 рр.», фрагменти «Історії Силагдара» та італомовного «Звіту з Константинополя» засвідчують небажання османців іти на поступки Московському царству, до яких, очевидно, належала і справа Київської митрополії. Нез'ясованим залишається й питання кількості учасників місії Н.Алексеева, нові дані про яку також відрізняються від попередніх. Окрім того, свідчення з османської сторони суперечать російським і щодо самого факту зустрічі московського посланця зі східними патріархами за посередництва великого візира.

Така низка розбіжностей ставить під обґрунтований сумнів достовірність відомого російського опису передачі Київської митрополії Москві, а отже й легальність відпадиння українських церковних територій від Константинопольської патріархії. Теорія, нещодавно вже висунута в іншій формі російським дослідником В.Лурье на основі досі відомих джерел, таким чином набуває нової актуальності. Щоб зрозуміти проблему, її доцільно ширше розглянути в контексті релігійного життя Османської імперії, на тему чого опубліковано вже чимало нових матеріалів. Чи вигідно було константинопольському патріархові позбутися 1686 р. своїх територій, а османцям – утратити можливості впливати на політичне життя в Гетьманщині? Питання залишається відкритим для розгляду.

Імовірно, усі деталі у справі про втрату українською церквою свого укладу можуть прояснити досі невивчені джерела. До таких належать записи московського Посольського приказу за 1685–1686 р., що стосуються посольства Н.Алексеева⁵² – інструкції царського уряду послам та їхні звіти про перебіг місій⁵³. Залишаються недослідженими й документи Константинопольської патріархії стосовно передачі Київської митрополії. Потрібні більш ретельні пошуки в турецьких архівах. Не виключено, що нові нюанси допоможе виявити й глибший аналіз збірника №4 Синодальної бібліотеки та оригінальних матеріалів «Иконы...» (частину яких перекладено з грецької мови), а не їх передруків XIX ст.

Викривлений/неповний опис посольської місії 1686 р. в російських документах, нез'ясованість усіх аспектів передачі Київської митрополії Московській патріархії, зафіксована в османських джерелах та у

⁵² Rogozhin N. Rus Diplomatarin Raporlarında Osmanlı Devleti (XVI–XIX Yüzyıllar) // Osmanlı. – С.І. – 1999. – S.527–536.

⁵³ Ibid.

«Звіті з Константинополя», переконує: це питання у сучасній перспективі може набути гострої ваги. Пошук історичної правди допоможе зрозуміти значення церковного чинника для Османської імперії, розкрити підґрунтя російських зазіхань на українські церковні території, а окрім того – проллє світло на легальність перебування впродовж декількох століть українських церковних територій у підпорядкуванні Московської патріархії.

Уривки
з «Шикаєт дефтері 1097–1098 рр.»⁵⁴

[s.16/h.54] Бейлербееві⁵⁵ Озі⁵⁶ Реджебу – нехай Аллаг продовжить щастя його – та санджак-бееві⁵⁷ Доангечиді⁵⁸ Ебу-Бекірові й санджак-бееві Кил-Буруну⁵⁹ Мустафі – нехай Аллаг велич його примножить – і у згаданих еялеті та санджаках служивим мютеселлімам мірімірана⁶⁰ та мірліва⁶¹, і поста́м кетгюда⁶², і серда́рам⁶³ яничарів, і комендантам фортець, і ага́м⁶⁴ вояків, і достойникам вілаєту⁶⁵, і мужам справ, і гетьманові України Яні – хай Аллаг збільшить по́кору його – наказ такий:

Написано знову, щоби московському люду та потка́л-козакам, котрі мешкають на тому березі ріки Озі⁶⁶, прибувати на берег Озю, де скінчується межа завоювань, що залилася місцем утримання захоплень нашого всепереможного володаря, і до соляних родовищ, які поблизу Чорного моря, щоби заробити грошей, раз спокійні вони і зброї не носять, згідно з вимогами гарної поведінки в далекій стороні; хай набирають деревину й вулики тримають, косять пасовиська та з тамтешніх малих річок, озер ловлять рибу, і полюють у степах, на потреби свої сіль купують та будуть певні щодо своєї безпеки; хай ніхто не чинить перешкод їхньому прибуттю та відбуттю таким трибом, десятинного податку та мита з них не стягує; нині, щоби дати волю милості та милосердю моему,

⁵⁴ Şikayet Defteri 1097–1098 – A. DVNS. ŞKT.d.010. – S.16–17 // T.C. Başbakanlık Osmanlı Milli Arşivi (İstanbul). При перекладі використовувався звірений з оригіналом транскрибований варіант документа (див: *Demir M.* 1686–1687 (h.1097–1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin... – S.188–191).

⁵⁵ Бейлербей – керівник бейлербеїліка, найбільшої адміністративної одиниці Османської імперії, для якої з XVI ст. вживався термін «еялет».

⁵⁶ Очаківського еялета.

⁵⁷ Санджакбей – керівник санджака – належної до еялета (бейлербеїліка) провінції, що складалася зі ще менших адміністративних одиниць – каза.

⁵⁸ Доган-гечиді («Переправа-митниця») – Таванська переправа (Таванський перевіз), нині м. Берислав (Херсонська обл.).

⁵⁹ Кил-Бурун («Волосяний мис») – мис Кінбурн та однойменна османська фортеця на ньому.

⁶⁰ Міріміран – синонім бейлербея. Щодо мютеселліма див. прим.76.

⁶¹ Мірліва (від перс. «mîr» – «командувач» та араб. «lîva» – «військовий загін») – османський воєначальник. Чин мірліва також мали санджакбеї.

⁶² Кетгюда – секретар і представник вельможі.

⁶³ Тут: команди́рам.

⁶⁴ Тут: нижчим команди́рам.

⁶⁵ Вілаєт – синонім еялета.

⁶⁶ Османська назва Дніпра.

за проханням і привілеями московських царів до найяснішого агдنامه⁶⁷ приєднані та прилучені, хай спізнають велич листа священства мого, султанське агдنامه хай належно виконується; і віднині, щоб не перешкоджати козакам, які мають при собі папір від отамана або гетьмана поткал-козаків, прибувати до соляних родовищ та фортець купувати сіль, утім, щоби чужинці й розбійницькі козаки, не маючи паперу, під приводом закупівлі солі не проникали; і хай звільнять – хоч би кому належали – невільників, що досі в невір'ї перебувають, в іслам не навернувшись, захопленим усупереч волі моєї володарській після угоди про мир; і віднині всупереч священному моему агдنامه поселення реая⁶⁸, підданців Московського краю не палити, їх не полонити, не нападати на них та не ворогувати з ними.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097⁶⁹

[s.16/h.55] Санджакбееві Азака⁷⁰ Тимуршагові – нехай вічно славиться – повелівають:

Отримавши повідомлення про те, що досі наперекір султанському агдنامه та всупереч встановленню миру, чинилися напад та ворожнеча щодо Московського краю і реая паланок, котрі поблизу Азака, який у межах ісламу, із тебе спитали й тобі вичитали. Написано ж, що нині раз так, спокійні вони і зброї не носять, хай тоді певно й безпечно прибувають, щоби заробити грошей, і їхньому прибуттю та відбуттю ніхто не перешкоджатиме, і звільнити Московському краєві та населенню паланок полоняників – хай би у чиїх руках були – що досі в іслам не навернулися та захоплені були наперекір найяснішому агдنامه та всупереч встановленню миру після мирної угоди, і надалі з жодних причин не нападати на [Московський край та населення паланок] і не ворогувати з ним.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.16/h.56] Каймакамові⁷¹ Стамбула звелено, що написано:

[...] у завоюванні захоплених і звільнених двадцять двох козацьких полоняників та поткал-козаків, які досі перебували в Терсане-і Амїре: Міхала Домасоскі, та Синолмака, та Василя Юрі, та Стефана Теодорі Коломаська, та Аврилїра Салїскова, та Івана Масловича, та Василя [...] Ланцелотта, та Семїра Мариджмера Скала, та Кузьму Мазкалі й Василя [...], та Василя Кравча Курїка, та бани Мальничокоф, та Стефала бани Ніко, та Семїрасерїца [...], та Василя Поул [...], та Максима Болана [...] Троболяскі, та Мико, та [...] з Матурицьким – людині від гетьмана передасте.

Згаданого числа

[s.17/h.57] Каймакамові Стамбула звелено, що написано, аби:

у завоюванні полонених і звільнених десять московських полоняників, що досі в Терсане-і Амїре перебували, на ймення: Михайл, син Антона, та Кузьма, син Івана, син [...],

⁶⁷ Агдنامه (від араб. «ahit» – «присяга» та перс. «name» – «лист») – офіційна угода султана з мусульманським або немусульманським суверенним володарем, що підкріплювалася його присягою.

⁶⁸ Реая – верства платників податків в Османській імперії. Тут ужито щодо підданців Московії.

⁶⁹ Тут і нижче: 14–23 травня 1686 р.

⁷⁰ Азова.

⁷¹ Каймакам – виконувач обов'язків великого візира, якого той тимчасово призначав на своє місце, виступаючи в похід чи то з іншої причини покидаючи Стамбул.

син [...], Сем (?) Івана та Кіркор, син [...], син [...] та Михайл, син Стефана [...], Михайл та [...], син Христо [...], Антон [...] – звільнити й передати посланцеві, який прибув від московських царів.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.58] Каймакамові Стамбула звелено, що написано:

і московських невільників, які перебували у Стамбулі, після мирної угоди всупереч султанському агдنامه захоплених та досі в іслам не навернених, за посередництвом посланця Некти Алексевича⁷², згідно з шаріатом, негайно забрати з місця, де їх звільнено.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.59] Каймакамові та кадіві⁷³ Стамбула велено, що написано:

щоб ніхто не чинив перешкоди відбуттю разом із Некта Алексевичем та людиною гетьмана поткал-козаків московських і поткал-козацьких невільників, здавна полонених і, згідно з приписами шаріату, звільнених, що досі в іслам не навернулися, у невір'ї перебувають та прагнуть повернутися до своїх країв.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.60] Санджакбееві Кил-Буруну Мустафі – нехай вічно славиться – велено, що написано:

як посланець Некта Алексевич, що прибув до Високої Держави⁷⁴ від московських царів, та людина гетьмана барабаш-козаків, сподобляться найяснішого⁷⁵ дозволу на повернення, прибувши в ту сторону, потраплять до нього з потрібною кількістю людей, хай візьме на себе обов'язок із місця, котре вони видають, безпечно їх відіслати й доправити та передати в їхні краї.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.61] Задля згаданого московського посланця, згідно з законом, написано наказ щодо [його] дороги до посадовців: кадіїв і мютеселлімів мірімірана й мірліва⁷⁶, та кетгюда, та сердарів яничарів і комендантів фортець, і агів вояків, і достойників віласту, і решті мужам справ, котрі зустрінуться, поки він прибуде від Едірне до Стамбула, а звідти через Чорне море – до Озі⁷⁷, і звідти – до московського кордону.

Остання декада місяця джумадеульахіре року 1097

[s.17/h.62] Написано, щоб виконувалося також для людини барабашського гетьмана, поки прибуде з Едірне до Стамбула, і звідти через Чорне море до Озю, і звідти – до острова Поткал.

Тієї ж дати

⁷² Нікити Алексеева.

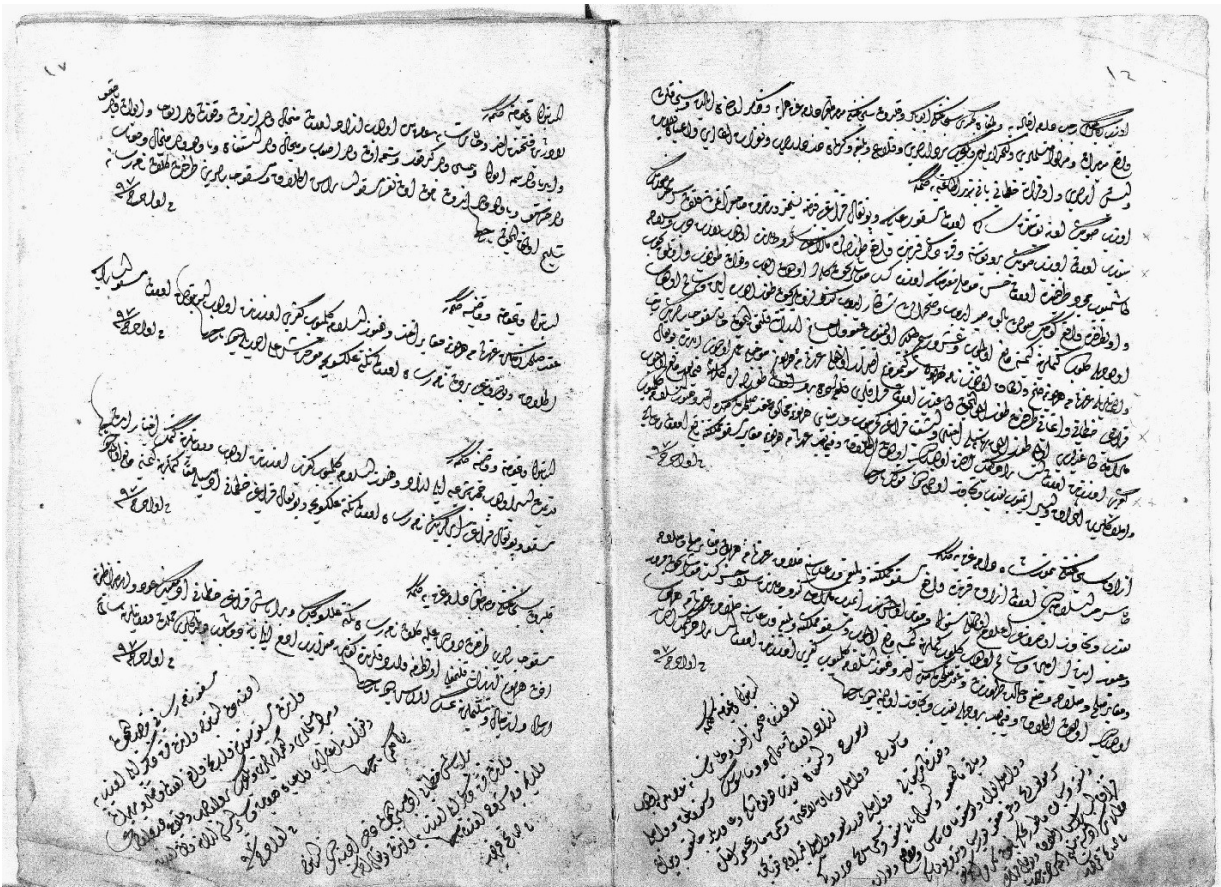
⁷³ Кадій (каді, казі) – релігійний суддя в мусульман.

⁷⁴ Османської імперії.

⁷⁵ Султанського.

⁷⁶ Мютеселлім – збирач податків; також – виконувач обов'язків бейлербея або санджакбея за відсутності їх у провінції. Звання мірліва носили санджакбеї (див. прим.61).

⁷⁷ Очакова.

A.DVNS.SKT.d 010

The paper is devoted to the process of annexation of Kyiv Metropolia by Moscow Patriarchate at the end of 17th century. The study is focused on the mission of the Moscow ambassadorial delegation in Edirne in 1686, which enabled the annexation of Metropolia. Ottoman sources that has not been taken into account before, the official register of Ottoman Empire affairs of 1686 and the chronicle "History of Silahdar", were used with the aim of research as well as a fragment of the chronicle "Relazione di Costantinopoli". Analysis of new materials shows that they contradict Russian original sources to the church issue. The main difference is that the state register of Ottoman Empire affairs of 1686, extensively touching the Moscow ambassadorial mission, does not confirm any of its involvement in the Kyiv Metropolia issue but instead emphasizes its quite different and not mentioned in Russian sources responsibilities. Government records of the Ottoman Empire are confirmed by chronicles "History of Silahdar" and "Relazione di Costantinopoli". This casts doubt on the reliability of renowned description of Moscow ambassadorial mission in 1686 and therefore the process of separation of Kyiv Metropolia from the Patriarchate of Constantinople as well.

Keywords: Kyiv Metropolia, Ottoman state, Moscow, ambassadorial mission, Patriarchate of Constantinople, sources, contradictions.

